

بسم الله الرحمن الرحيم

ویژگی‌های روحانیت پویا و پاسخگو در ارتباط برقرار کردن با نسل جوان

هاجر کیش‌آیین^۱ (۰۹۱۶۴۶۸۱۳۰۸)

چکیده

مقدمه

روحانی و روحانیت به معنی روح محوری در برابر اجسام محوری است، و روحانی یا همان عالم دینی به عنوان عضوی از جامعه، مسئولیت خطیری را بر عهده دارند چرا که گسترش، ترویج و تقویت هر آیین و روشی نیازمند افرادی است که عهده دار تبیین حقیقت آن برای مردم باشد. دین انسان ساز اسلام نیز چنین مبلغانی را می‌طلبد که با اهداف، فلسفه اخلاقی، اجتماعی، سیاسی و معنوی اسلام کاملاً آگاه باشند، تا بتوانند به تبلیغ دین بپردازند و این تبلیغ دین وظیفه‌ای بود که پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) از همان ابتدای بعثت، به آن توجه ویژه مبذول داشت. روحانیت و حوزه‌های علمیه در طول حرکت حیات پر برکت خود، لحظه‌ای از حرکت برای ترویج اسلام و تربیت انسان‌ها باز نایستاده و در هر زمانی، با ایجاد پایگاه‌های علمی در نقاط مختلف جهان اسلام، به تبیین و نشر تفکرات اسلام پرداخته‌اند.

تاریخ نشان داده که هیچ نهضت اجتماعی در ایران و جهان اسلام بدون همراهی یا پیشگامی روحانیت، با اقبال مردم مواجه نشده و به سرانجام نرسیده است؛ هر حرکت اصلاحی، مبارزه اجتماعی و سیاسی و هر تحول بزرگی که در جهان اسلام نگاه می‌کنیم، یا رهبران آنها روحانی بودند و یا روحانیت جزء رهبران آنها بوده است. و این روحانیت پویا و فعال در ارتباط با افراد جامعه خصوصاً جوانان وظیفه مهمتری را بر عهده دارند چرا که جوانی مرحله‌ای مهم و نقطه عطفی بین نوپایی و تعالی شخص می‌باشد، این دوران با نوعی رشد ملموس در تمام ابعاد و زمینه‌های وجودی انسان همراه است. این رشد وجودی با تمام ابعاد وجودی او حتی بینش و نگرش احساسات و تمایلات صورت می‌گیرد و این دوران برای خودسازی و تثبیت کرامت‌های انسانی و اخلاقی بسیار حایز اهمیت است در اینجا ارتباطی که جوان با عالم دین و روحانی

^۱ طلبه سطح ۲ مدرسه علمیه فاطمه الزهرا (سلام الله علیها) کنگان.

برقرار می‌کند می‌تواند مسیر زندگی او را مشخص نماید. ارزش این ارتباط می‌تواند محصول فرآیندهای اجتماعی و تاریخی جامعه و نتیجه تعاملات جوان با محیط اجتماعی باشد زیرا بار تولید، تثبیت، تقویت و تغییر و تحول نظام ارزشی و هنجارها و سبک زندگی افراد انسانی در گروه ارتباط موثر و پویا است.

در این میان روحانیت پویا و پاسخگو می‌تواند این ارتباط را موثر و مقاوم سازد و لازم است که روحانی برای تحقق این امر مهم ویژگی‌هایی داشته باشد، که در ادامه بیان خواهیم نمود.

۱: آگاه نسبت به مسایل روز و دغدغه‌های جوان

یکی از مهمترین وظایف روحانیت آن است که در رشد جامعه، هماهنگ، متناسب، متوازن باشد و همه‌ی عناصر لازم در تعریف طلبه یا همان روحانیت را دست کم به اندازه نصاب در شخصیت خود فراهم آورده باشد. منظور از رشد جامعه به وسیله روحانیت این نیست که با آیات و روایات و علوم حوزه آشنا شود و بر هنر مهندسی، پزشکی و غیره تسلط پیدا نکند. زیرا هیچ یک از آنها در وصف روحانیت دخالتی ندارد و باید از روحانیت این انتظار را داشت که همه‌ی شئونی که در ایفای موفق نقش اجتماعی برای او موثر است کسب کرده باشد و برای جامعه ارائه دهد و مردم را آگاه کند. (عالم زاده نوری، ۱۳۴۲)

تنها روحانیت است که می‌تواند در جامعه امروزی انسان‌ها را از گمراهی نجات دهد و این وظیفه‌ای است که بر عهده علما بوده است که می‌توان در جامعه جوان‌ها را به سعادت و کمال برساند و آنها را با اهل بیت و خداوند آشنا سازد. (مصباح یزدی، ۱۳۷۶، ص ۳۶-۳۷)

یک روحانی در جامعه باید به دنبال علم باشد تا بتواند مردم جامعه را خوب هدایت کند و از آن بهره بجویند؛ چرا که طلبه خود ساخته بدون علم همان درخت بی‌ثمر یا زنبور بی‌عسل است که به مردم جامعه هیچ نفعی نمی‌رساند و شاید در مواقعی هم مزاحم در جامعه باشد. امام علی (علیه السلام) می‌فرماید: «لَا يُدْرِكُ الْعِلْمُ بِرَاحَةِ الْجِسْمِ؛ علم با آسایش تن به دست نمی‌آید» (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ص ۴۴) اگر روحانی در جامعه با سلاح علم روز مجهز باشد می‌تواند خیلی بهتر و موثرتر با جوانان ارتباط برقرار کند.

امام خمینی (ره) در توصیه ای که به جوانان داشتند بیان می‌کند که « شما تا جوان هستید به مبانی علمی و مبانی فقهی پردازید؛ چون جامعه به جوانی شما و علم و تحصیل شما در آینده نیازمند است و ارزش شماهاست که می‌تواند جامعه را بی‌چرخاند. (وافی، ۱۳۸۸، صص ۸۷-۸۸)

آگاهی نسبت به مسایل روز و مردمی بودن روحانیت در ارتباط با جوانان می‌تواند روحانی را در کنار مردم و جوانان قرار دهد و دغدغه‌های مشترکی در بین آنان ایجاد کند و موجب حل مشکلات و دغدغه‌های جوانان باشد. الحمدلله در جامعه ما امروزه روحانیت با مردم پیوسته و مرتبط هستند و روحانیت به عنوان اصلی‌ترین قشرهای مردمی در جامعه فعالیت می‌کنند. اعتماد مردم و جوانان نسبت به قشر روحانی موجب می‌شود تا روحانیت درد و رنج مردم جامعه را دریافته و پیشگام فرصت‌هایی شود برای رفع مشکلات مردم؛ و این اتصال بین جوانان و روحانیت از جمله نقاط مثبت روحانیت است. (شریفی، ج ۲، ۱۳۸۶، صص ۹۵-۱۰۲)

۲: رویکرد پرسش‌گرانه و پاسخگو در ارتباط با جوان

استقبال روحانیت از سوالات جوانان و ایجاد فضایی امن و صمیمی برای طرح پرسش و شبهات جوانان بدون سرکوب و تحقیر می‌تواند ارتباطی صمیمی بین روحانیت و جوان برقرار کند.

روحانیون در حیطه رفتاری و نحوه برخورد با جوانان باید به گونه‌ای باشند که جوان احساس امنیت شخصیتی برای او ایجاد شود. امام خمینی (ره) در توصیه به روحانیت معزز می‌فرماید: «من به روحانیون محترم در هر جا هستند اعلام می‌کنم که ممکن است شیاطین با ایادی خود تبلیغات سوئی علیه جوانان عزیز خصوصاً جوانان دانشگاهی بکنند. باید روحانیون بدانند که با رفتار مناسب خود با جوانان میتوان آنها را از این فساد نجات دهند تا گرفتار این شوم نشوند؛ به چنگ دشمنان اسلام نیفتند. و این قشر روحانیت است که با رفتار مناسب و گشاده رویی می‌توانند جوانان جامعه اسلامی را به سمت خود هدایت کنند و بای آنها پدرانی امن باشند تا بتوانند به آنها اعتماد داشته و گرایش به سمت روحانیت پیدا کنند. (آقا نوری، ۱۳۹۱، صص ۳۵۰-۳۵۲)

امروزه بسیاری از جوانان و اندیشمندان در فضای آزاد کشور اسلامی احساس می‌کنند که می‌توانند اندیشه‌های خود را در موضوعات و مسائل مختلف بیان کنند، در اینجا روحانیت به جای پرخاش و کنار زدن آنها، با رفتاری صمیمی با آنان برخورد کند و اگر هم قبول نکردند مأیوس نشوند. روحانیون باید به طبقه جوان روشنفکر که در خدمت اسلام است و جهت حمله عمال اجانب هستند احترام گذاشته و آنها را چون جوانی از فرزندان و عزیزان ارجمند بدانند و این قدرت بزرگ که خواه و ناخواه در دست آنها خواهد افتاد، از دست ندهند. این روحانیت است که با افکار مثبت در جامعه می‌تواند به جوانان احترام بگذارند و آنها را به سوی خود جلب کند. (آقا نوری، ۱۳۹۱، صص ۳۵۰-۳۵۲)

پاسخ‌های مستدل و منطقی و متناسب با سطح فهم مخاطب جوان، او را به سمت روحانیت متمایل می‌کند. جوان امروز ما دوست دارد بپرسد و بداند؛ نباید به او گفت نپرس! اگر سوال پرسید با روی خوش با او برخورد شود. امروزه جوانان کشور از دختر و پسر، ذهنشان باز است. مسائل را با چشم بصیرت نگاه می‌کنند و در جامعه نیز بیشتر شبهات متوجه آنها است و دشمن شبهات را به آنان القا می‌کند. (فصاحت، ۱۳۸۹، ص ۴۷۱)

صداقت در بیان و اعتراف به ندانستن در صورت عدم آگاهی و تلاش برای یافتن پاسخ در ارتباط و تعامل با جوان بسیار مهم است. مقام عظمای ولایت در توصیه به فضلا و علما بیان می‌دارند که: با نسل جوان تماس داشته باشید. سوالهای جوانان را بخواهید و استفتاهای آنها را بشناسید و نیازهای ذهنی آنها را درک کنید؛ باید استفتاهای ذهن جوان را شناخت تا پاسخ بجا واقع شود و الاممکن است شبهاتی در ذهنش باشد، و شما در منبر چیز دیگری بگویید؛ پس اول باید فهمید سوال او چیست و مشکالش کجاست (فصاحت، ۱۳۸۹، ص ۴۷۲) و بعد به دنبال جواب برای او باشید و در صورت عدم آگاهی صداقت در گفتار و ندانستن داشته باشید.

روحانیت پویا و پاسخگو نه تنها به پرسش‌های دینی جوانان پاسخ می‌دهد بلکه با درک عمیق از دنیای آنها، تبدیل به راهنما، مشاور و همراهی قابل اعتماد می‌شوند که می‌تواند به آنها در مسیر رشد معنوی و زندگی سالم کمک کند.

۳: ارتباطات تعاملی و مشارکت جو

فراهم کردن فضا برای گفتگو با برگزاری جلسات پرسش و پاسخ و کارگاه‌های آموزشی و مناظره‌های سازنده و گفتمان آزاد ارتباطی تعاملی را بین روحانیت و جوانان برقرار می‌کند. گاه ممکن است ارتباطات در حوزه رفتاری با جوانان صرفاً به عنوان یک ابزار تجاری یا سیاسی معرفی شود، در حالی که بر خلاف افق دید برخی از صاحب‌نظران، حقیقتاً تبلیغات در حوزه ارتباطات رفتاری با جوانان می‌توان اهدافی برتر و والاتر از مقاصد سوداگرانه و تجاری یا انگیزه‌های برتری طلبانه سیاسی داشته باشد. از این رو یک روحانی با ارتباطی تعاملی می‌تواند خدمات قابل توجهی را به جامعه خاصه جوانان ارائه دهد. این ارتباطات شامل همه‌ی فرآیندهایی است که در آن چهار عنصر پیام‌دهنده، پیام‌گیرنده، پیام و وسیله پیام دخالت دارند. ارتباط روحانیون در حوزه رفتاری با تبلیغات و رساندن حقیقت اسلام را به مردم به خصوص جوانان می‌تواند مبلغان خوبی برای جامعه باشند تا جوانان را به سمت خود هدایت کنند. (اثباتی، ج ۲، صص ۷۶-۷۸)

شناخت مخاطب و توانایی در برقراری ارتباط با جوانان از ویژگی‌های مهم یک روحانی پویا می‌باشد. شناخت مخاطب، مبلغ را توانا می‌کند تا معارف دینی را متناسب با نیازهای آنان بیان کند و در بیان مطالب، روشهای سازگار با استعداد مخاطب را به کار گیرد (مرکز فرهنگ و معارف قرآن، ۱۳۸۲، ج ۷، ص ۱۴۸)

همچنین آشنایی با زبان مخاطبان و بهره‌مندی از فصاحت زبان، مبلغ را در برقراری ارتباط با آنان یاری می‌رساند. خداوند برای تبلیغ دین خود پیامبرانی را می‌فرستاد که با زبان مردم آشنایی داشتند: «وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ» (ابراهیم / ۱۴، ۴) و حضرت موسی از خداوند می‌خواهد که گره از زبان او بگشاید و سخنش را برای مردم، فهمیدنی کند: «وَاحْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسَانِي * يَفْقَهُوا قَوْلِي» (طه / ۲۰، ۲۷-۲۸) و نیز برای مواجهه با فرعون، همراهی برادرش هارون را می‌طلبد که از او فصیح‌تر است. (قصص / ۲۸، ۳۴)

یکی از ضرورتها برای شناخت مخاطب، آشنایی با ویژگیهای زمانی و مکانی محیط زیست مخاطب است و اینکه اصناف مردم در مواجهه با دعوت دینی چگونه واکنش نشان می‌دهند. قرآن با ذکر اصنافی چون پرهیزگاران، ظالمان، فاسقان و ...، چگونگی مواجهه آنان با قرآن و نسبت آنان با هدایت را توضیح می‌دهد: «ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ» (بقره / ۲، ۲)؛ «إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ» (احقاف / ۴۶، ۱۰)؛ «إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ». (منافقون / ۶۳، ۶) در آیاتی دیگر به پیامبر (صلی الله علیه و آله) یادآوری

لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ» (آل عمران/ ۳، ۱۵۹) اهمیت نرمخویی و مدارا، در روایات نیز با تعبیر گوناگونی، مورد توجه است. در بعضی از این روایات، در شمار سفارش‌های پیامبر هنگام گسیل کسانی برای تبلیغ، مدارا کردن و سخت نگرفتن آمده است.

ح. تواضع: خداوند از پیامبر (صلی الله علیه و آله) خواهان رفتاری متواضعانه با مؤمنان بوده است: «وَ اخْفِضْ جَنَاحَكَ لِمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ». (شعراء/ ۲۶، ۲۱۵) (مرکز فرهنگ و معارف قرآن، ۱۳۸۲ج، ۷، صص ۱۵۰-۱۵۱)

شئون مبلغان دینی به گونه‌ای است که چون آنان پا بر جای پای پیامبران الهی گذاشته‌اند و مردم را به سوی حقایق راهنمایی می‌کنند زمینه‌سازی سعادت دنیوی و اخروی آنها را بر عهده دارند؛ هدفمندی حرص و شور و شوق برای نجات انسان‌ها و سلوک دینی انسان‌ها در نظر داشتن دغدغه‌ها و افق فهم مخاطبان از شئون مبلغ است. شخص مبلغ با ایمان قلبی که دارد نحوه تبلیغ می‌کند را اعتقاد داشته لذا هر آنچه از دل برآید لاجرم بر دل نشیند توکل بر خدا، اخلاق نیک، تیزهوشی، صبوری، مرزشناسی، اهل مشورت، قدرت جذب بالا، قدرت تحقیق و مخاطب شناسی، توان تدریس و اصلاح ویژگی‌هاییست که یک مبلغ در ارتباط خود با جوانان باید دارا باشد. (کرمی، ۱۳۸۷، صص ۳۶-۴۹)

۶: اجتناب از کلیشه‌ها و پیش داوری

انعطاف‌پذیری و پذیرش تنوع در سبک زندگی و بیان عقاید، ضمن حفظ اصول اساسی دین برای هر روحانی در ارتباط با جوان ضروری است. امام (ره) می‌فرماید: یک روحانی می‌تواند با جوانان با ملایمت بهتر مسائل را حل کند تا با شدت. جوانان را با رفتار مناسب و گشاده‌رویی و مهربانی به سوی خودتان هدایت کنید تا آنها با روحانیون الفت گرفته و به سوی گرایشهای مثبت روی آورند و خودشان را اصلاح کنند تا منحرف نشود و این رفتار مناسب یک روحانی چه از قشر مرد یا زن می‌تواند با تبلیغ خود و علم و عمل کردن به آن یک جوان را به سمت خداوند هدایت کند تا دچار ناهنجاری رفتاری نشود. (سعادت‌مند، ج ۶، صص ۶۷۷-۶۷۸) بنابراین قضاوت‌های بیجا و نابجا به عنوان عاملی مخرب در ارتباط بین

جوان و روحانیت است؛ پیشداوری کردن نسبت به اعمال و رفتار جوانان دور از شأن طلبگی است. و نشانه ضعف مدیریت شخص مبلغ است.

امروزه مدیریت تبلیغات یک علم، هنر و فن تمام عیار است که تمام قد در محیط زندگی بشر ایستاده و ایفای نقش می‌کند روحانیون از ساده‌ترین تا پیچیده‌ترین مسائل ناچار هستند از مدیریت تبلیغی بهره گیرند و یکی از مهم‌ترین شاخص‌های علمی توفیق هر تبلیغاتی به وسیله روحانیت به میزان توانمندی مدیر آن در اعمال مدیریت بستگی دارد. برای ساخت یک تبلیغ پویا باید به نکاتی توجه داشته باشیم اینکه چگونه بگوییم؛ در کجا بگوییم؛ چگونه آن را بگوییم؛ روحانیت پویا باید توجه کند که تا می‌تواند به خوبی در تبلیغات خود از مدیریت به نحو استفاده کنند و جوانان را به سمت خود جلب و هدایت کنند. یک نکته از امام خمینی (ره) در مورد روحانیت در جامعه کنونی این است که می‌فرماید: «کشور بدون روحانیت مثل کشور بدون طبیب است» کشور شیعه فقط بر اساس روحانیت می‌تواند حرکت کند و جایگاه خود را حفظ کند. (فیروزآبادی، ۱۳۸۶، ص ۳۷) و مدیریت ارتباطی با جوانان و اجتناب از کلیشه‌ها و پیش‌داوری‌ها می‌تواند برگ برنده مبلغ در امر تبلیغ باشد.

۷: برجسته‌سازی جنبه‌های مثبت و امید بخش

تمرکز بر رحمت الهی و بخشش و مهربانی پروردگار و ارائه راه‌حل دینی و معنوی برای چالش‌های زندگی جوانان از جمله موارد برجسته‌سازی جنبه‌های مثبت و امید بخش است.

جوانان به عنوان مخاطبان اصلی منبرهای تبلیغی از جمله نکات مثبت و امید بخشی است که باید مبلغ در برنامه تبلیغی خود به آن توجه کند نسل جوان امروزه بیش از دو سوم جامعه را تشکیل می‌دهند و اکثر روحانیت نیز جز همین نسل هستند پس باید بیشتر از همه آنها را مخاطب خود قرار دهند؛ از طرف دیگر دشمنان انقلاب با توجه به همین حقیقت مدت‌هاست که برای مخاطبین جوان برنامه‌ریزی می‌کنند؛ این نکات مثبت که جوانان آسان‌پذیر و زودپذیر هستند، دل آنان نورانیست و هنوز آلودگی در دل‌های آنان جای نکرده است، بهترین مخاطب برای منبرهای روحانیون هستند. بسیار باید مورد توجه قرار گیرد و حضور در دانشگاه‌ها خیلی مهم است چون اصل قضیه این است که این رسالت بر عهده مبلغین است و مخاطبین و شنوندگان پیام رسالت بهترینشان جوانان هستند و جوان بودن امتیاز است برای خوب فراگیری و

شکل‌گیری ذهن به آنچه روحانیت به آنها می‌دهد جوان حقیقت‌پذیر است و آنچه به او گفته می‌شود در وهله اول برای همه جوانان باید به این طور فرض شود که گوش می‌کنند و برای یاد گرفتن عمل می‌کنند جوانان باسواد و اهل معرفت هستند و این امتیازی برای آنان محسوب می‌شود؛ (فصاحت ، ۱۳۸۹، ص ۴۷۲)

این نکاتی هستند مثبت و امید بخش که موجبات ارتباط موثری را بین جوانان و روحانیت ایجاد می‌کنند. بهترین زمان برای تبلیغ موقعی است که عواطف مثبت در مخاطبان به وجود آمده باشد چون باعث دید مثبت مخاطبان درباره روحانیون می‌شود این حالات از دو طریق بر جاذبه میان فرد روحانی و جوان تاثیر می‌گذارد مخاطبان ما مایلند که افراد و یا اموری را دوست بدارند که احساس خوشایندی در آنها به وجود می‌آورد که مبلغ با زیرکی تمام از همان آغاز ارتباط باید نقاط قوت مخاطب را پیدا کند و آنها را صادقانه ستایش کند امام صادق (علیه السلام) می‌فرماید: «الاسْتِقْصَاءُ فُرْقَةُ الْاِنْتِقَادِ عِدَاوَةٌ؛ باریک بینی و موشکافی مایع جدایی و خورده‌گیری مایع دشمنی است» (ابن شعبه حرانی، ۱۳۶۳، ص ۳۱۵) ارزیابی از یک فرد خشتی در زمانی که عواطف مثبت او برانگیخته شده با زمانی که عواطف منفی برانگیخته شده فرق می‌کند بنابراین اگر نظر جوانان ما درباره روحانیت یا شخص مبلغ منفی باشد حتی حضور آنها در مجالس شادی و عروسی آنها هم باعث نمی‌شود که جاذبه فردی بین مبلغ و آنان پدید آید تنها راه موجود در این موارد این است که از روشهای اولیه یعنی همجواری استفاده شود که باعث به وجود آمدن عواطف مثبت در جوانان می‌شود و این بستگی به راهکارهای یک مبلغ خوب دینی دارد که بتواند خوب ارتباط برقرار کند. (صدیقی یاور، ص ۶۵)

نتیجه‌گیری

منابع

*قرآن کریم

۱. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، تحف العقول - قم، چاپ: دوم، ۱۴۰۴ / ۱۳۶۳ق.

۲. آقا نوری، حمید، اخلاق حرفه‌ای و وظایف صنفی روحانیت از نگاه امام خمینی (ره)، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۱.
۳. تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد، تصنیف غرر الحکم و درر الکلم - ایران ؛ قم، چاپ: اول، ۱۳۶۶ ش.
۴. رزاقی، احمد، جایگاه تبلیغات در جهان امروز، ج ۱، تابستان ۱۳۷۷.
۵. سازمان فضای مجازی سراج، دیده بان (فضای مجازی از نگاه رهبری)، پاییز - زمستان، ۱۳۹۶.
۶. سعادت‌مند، رسول، آیین دانشوری در سیره امام خمینی (ره)، ج ۶.
۷. شریفی، مهدی، جامعه تبلیغ، اشک یاس، زلال کوثر ج ۲، ۱۳۸۶.
۸. صدیقی یاور، محمود، ویراستاران ابوالقاسم هاشمی نصب، احمد رضانی، چاپخانه باقری.
۹. عالم زاده، نوری، محمد، سیمای آوای طلبه در نگاه مقام معظم رهبری، موسسه بوستان کتاب، قم، ۱۳۴۲.
۱۰. عباس نژاد، محسن، قرآن، روانشناسی و علوم تربیتی، ۱ جلد، بنیاد پژوهشهای قرآنی حوزه و دانشگاه - ایران - مشهد مقدس، چاپ: ۱، ۱۳۸۴ ه.ش.
۱۱. فصاحت، محسن، حوزه و روحانیت از دیدگاه مقام معظم رهبری، چاپ اول، چاپ نینوا، ۱۳۸۹.
۱۲. فضل الله، محمد حسین، گامهایی در تبلیغ، مترجم دکتر احمد سحیفی، چاپ اول، پاییز ۱۳۹۰.
۱۳. کرمی، رضا علی، روش‌های تبلیغ، ناشر دارالثقلین، چاپ دوم، تابستان ۱۳۸۷.
۱۴. مرکز فرهنگ و معارف قرآن، دایرة المعارف قرآن کریم، ۱۰ جلد، بوستان کتاب قم (انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم) - ایران - قم، چاپ: ۳، ۱۳۸۲ ه.ش.
۱۵. مریجی، شمس الله، عوامل موثر در انحراف ارزش ها، ج ۲، انتشارات دفتر عقل، ۱۳۸۷.
۱۶. مصباح یزدی، محمد تقی، موسسه آموزشی امام خمینی، چاپ اول، بهار ۱۳۷۶.
۱۷. مقاله سعید طوسی، انجمن تخصصی فناوری اطلاعات ایران.

۱۸. مکارم شیرازی، ناصر، پیام قرآن، ۱۰ جلد، دار الکتب الإسلامیة - ایران - تهران، چاپ: ۹، ۱۳۸۶ ه.ش.

۱۹. وافی، علی، نسیم هدایت، انتشارات شفق، چاپ اعتماد ۱۳۸۸.

۲۰. هاتف، مهدی، (کارشناس دفتر تحقیقات کاربردی، مع ط.ب.ب ناجا) چالش ها و چشم اندازهای

امنیت در فضای مجازی، ماهنامه توسعه انسانی پلیس، سال ششم، شماره ۲۲، فروردین و اردیبهشت

۱۳۸۸.

۲۱. سفینه البحار

۲۲. tebyan.sk.ir

۲۳. Tebyan.zn.ir

۲۴. سایت پرسمان